

Martina Hřebíčková

PĚTIFAKTOROVÝ MODEL V PSYCHOLOGII OSOBNOSTI

Přístupy, diagnostika, uplatnění

 GRADA®

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umístování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

Copyright © Grada Publishing, a.s.

Monografie vznikla jako součást výzkumného záměru Psychologického ústavu AV ČR, v. v. i. (reg. číslo AV0Z70250504), s podporou Grantové agentury ČR v rámci projektu 406/07/1561 a jsou v ní uplatněny výsledky projektů 406/01/1507 a 406/93/1255.

PhDr. Martina Hřebíčková, Dr., DSc.

**PĚTIFAKTOROVÝ MODEL V PSYCHOLOGII OSOBNOSTI
Přístupy, diagnostika, uplatnění**

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 4381. publikaci

Recenzovali:

prof. PhDr. Imrich Ruisel, DrSc.
doc. Mgr. Peter Halama, Ph.D.

Odpovědná redaktorka PhDr. Jana Matušová, CSc.
Sazba a zlom Radek Vokál
Návrh a zpracování obálky Michal Němec
Počet stran 256
Vydání 1., 2011

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a.s.

© Grada Publishing, a.s., 2011
Cover Photo © fotobanka Allphoto

ISBN 978-80-247-3380-7 (tištěná verze)
ISBN 978-80-247-7453-4 (elektronická verze ve formátu PDF)
© Grada Publishing, a.s. 2012

OBSAH

ÚVOD DO PROBLEMATIKY OSOBNOSTNÍCH VLASTNOSTÍ	9
1. LEXIKÁLNÍ PŘÍSTUP K PĚTIFAKTOROVÉMU MODELU OSOBNOSTI	13
1.1 Historie pětifaktorového modelu	15
1.2 Teoretické a technické předpoklady lexikálních výzkumů	27
1.2.1 Faktorová analýza	30
1.3 Lexikální analýzy osobnostních deskriptorů	31
1.3.1 Taxonomické projekty v americké angličtině	31
1.3.2 Česká taxonomie	35
1.3.3 Holandská taxonomie	43
1.3.4 Německá taxonomie	45
1.3.5 Italská taxonomie	45
1.3.6 Maďarská taxonomie	47
1.3.7 Polská taxonomie	47
1.3.8 Ruský taxonomicky orientovaný výzkum	48
1.3.9 Chorvatská taxonomie	49
1.3.10 Španělská lexikální studie	50
1.3.11 Lexikální výzkum ve francouzštině (kanadská studie)	51
1.3.12 Řecká taxonomie	51
1.3.13 Hebrejská taxonomie	52
1.3.14 Turecká taxonomie	53
1.3.15 Korejská taxonomie	53
1.3.16 Lexikální výzkumy v tagalštině (filipínská taxonomie)	54
1.4 Kvantitativní srovnání faktorů odvozených z lexikálních studií	55
1.5 Šestifaktorová a sedmifaktorová struktura	56
1.6 Kvalitativní srovnání faktorů odvozených z lexikálních studií	58
1.7 Reprezentativní taxonomie osobnostně relevantních sloves a podstatných jmen	61
1.7.1 Charakterizování osobnosti za použití různých slovních druhů	61
1.7.2 Taxonomie osobnostně relevantních sloves v holandštině	63
1.7.3 Taxonomie českých osobnostně relevantních sloves	65
1.7.4 Taxonomie osobnostně relevantních podstatných jmen	71
1.7.5 Porovnání struktury přídavných jmen a typových podstatných jmen	75
1.8 Nová holandská taxonomie: budoucnost lexikálních výzkumů	75
1.9 Kruhový model rysů	80
1.9.1 Uplatnění AB5C taxonomie	87

2. METODY PRO DIAGNOSTIKOVÁNÍ PĚTI DIMENZÍ OSOBNOSTI	89
2.1 Škály přídavných jmen (markery)	89
2.1.1 Inventář přídavných jmen (IPJ-R)	92
2.2 Dotazníky a inventáře pro diagnostiku pěti dimenzí osobnosti	93
2.2.1 NEO Osobnostní inventáře	93
2.2.2 The Five Factor Personality Inventory (FFPI)	106
2.2.3 The Big Five Questionnaire (BFQ)	107
2.2.4 The Five Factor-Nonverbal Personality Questionnaire	108
2.2.5 Psychometrické charakteristiky metod	109
2.3 Diagnostika pěti dimenzí osobnosti u dětí	117
2.4 Alternativní metody pro diagnostiku osobnostních vlastností	118
3. DISPOZIČNÍ PŘÍSTUP KE ZKOUMÁNÍ PĚTIFAKTOROVÉHO MODELU OSOBNOSTI	121
3.1 Shoda mezi posuzovateli při posuzování osobnosti	121
3.1.1 Metodologické souvislosti výzkumu shody	124
3.1.2 Realistický model správnosti (The Realistic Accuracy Model – RAM)	128
3.1.3 Moderátory správnosti	130
3.1.4 Interakce mezi moderátory	136
3.1.5 Zkoumání shody mezi posuzovateli v ČR a v mezikulturním kontextu	139
3.2 Vývojové trendy pěti dimenzí osobnosti	145
3.2.1 Zkoumání stability a změny osobnosti	153
3.3 Rodové odlišnosti osobnostních charakteristik	158
3.4 Mezikulturní psychologie rysů	159
3.4.1 Česká národní povaha a pět dimenzí osobnosti	160
3.4.2 Zkoumání osobnostních charakteristik v různých zemích	161
3.4.3 Národní stereotypy a osobnostní vlastnosti	163
3.5 Teoretické perspektivy pětifaktorového modelu osobnosti	165
3.5.1 Pětifaktorová teorie osobnosti (PFT)	165
3.5.2 Evoluční přístup k pětifaktorovému modelu	172
3.5.3 Socioanalytická perspektiva výkladu pěti dimenzí osobnosti	176
3.5.4 Dyadicko-interakční přístup k pětifaktorovému modelu	179
3.5.5 Typologický přístup k pětifaktorovému modelu	180
4. UPLATNĚNÍ PĚTIFAKTOROVÉHO MODELU OSOBNOSTI	189
4.1 Poradenská a klinická psychologie a psychiatrie	189
4.2 Behaviorální lékařství a psychologie zdraví	193
4.3 Výběr profese, pracovní, podniková a organizační psychologie	194
4.4 Pedagogická praxe a pedagogicko-psychologické výzkumy	197
4.5 Pětifaktorový model ve výzkumech v České republice a ve Slovenské republice	200

O AUTORCE	205
SUMMARY	207
LITERATURA	211
VĚCNÝ REJSTRÍK	241
JMENNÝ REJSTRÍK	248

ÚVOD DO PROBLEMATIKY OSOBNOSTNÍCH VLASTNOSTÍ

Pojem psychická vlastnost osobnosti není v rámci různých přístupů k jejich zkoumání jednotně nahlížen. Vlastnosti osobnosti, osobnostní charakteristiky (personality characteristics) mohou vyjadřovat zobecnění pozorovaných projevů člověka. Například za agresivního je označen člověk, jenž se v různých situacích chová stejně útočně. Jedná se tedy o popisné charakteristiky osobnosti pozorovaného jedince. Vlastnosti jsou však také pojímány jako vnitřní determinanty chování, poukazující na psychofyzické dispozice, stojící za nimi. Psychická vlastnost je v tomto případě hypotetická konstrukce, je to vysouzená předpokládaná vnitřní determinanta projevů osobnosti. Dispozice (dispositions) jsou nejčastěji definovány jako vrozené nebo získané připravenosti chovat se, jednat nebo prožívat situace určitým způsobem. V užším smyslu jsou chápány jako nepozorovatelné charakteristiky, na něž usuzujeme, když vysvětlujeme určité chování, jednání, výpověď, čin nebo prožitek osobnosti. Jako synonymum k pojmu dispozice se užívá pojem osobnostní rysy (personality traits). Rys však bývá často užíván jako ekvivalent k pojmům psychická vlastnost nebo psychická charakteristika osobnosti.

Allport (1937) rozlišil dva druhy rysů: vnější rysy (behaviorální rysy), které můžeme pozorovat, a vnitřní (emoční a kognitivní rysy), které z vnějších projevů odvozujeme. Meehl (1956) si vypůjčil termíny z biologie a pomocí nich pojmenoval tyto dva druhy rysů jako fenotypické (vnější) a genotypické (vnitřní). Fenotypické rysy jsou zachyceny v běžném jazyce a zahrnují pozorovatelné povrchové charakteristiky, jejichž prostřednictvím popisujeme individuální odlišnosti – různé způsoby chování, prožívání a jednání. Genotypické rysy pak mají vysvětlovat fenotypické rysy a příčiny našeho chování.

Zastánci rysového přístupu se dosud neshodli na tom, co rysy vlastně vyjadřují. Zda jsou to charakteristiky popisující vlastnosti osobnosti, nebo zda rysy vysvětlují příčiny chování, jednání a prožívání. Diskutují také o počtu a významu vlastností nejvýstižněji charakterizujících osobnost člověka. Od 90. let minulého století se však početná skupina badatelů shoduje v tom, že osobnost člověka nejlépe vystihuje pět vlastností obsažených v pětifaktorovém modelu osobnosti. Zkoumání rysů v rámci pětifaktorového modelu v sobě zahrnuje oba výše popsání výklady rysů. John a Srivastava (1999) proto rozlišují v rámci studia pěti faktorů osobnosti lexikální a dotazníkový přístup, Wiggins (1997) pak hovoří o lexikálně-taxonomickém a dispozičním přístupu.

Podstatou lexikálního (lexikálně-taxonomického) přístupu ke zkoumání vlastností osobnosti je odvození struktury vlastností na základě analýzy slov vhodných k popisu osobnosti. Předpokládá se, že nejdůležitější individuální odlišnosti jsou uchovány

v jazyce jako jednotlivá slova. Cílem lexikálních studií je proto nejdříve ze slovníků vybrat slova používaná pro popis osobnosti, redukovat je a pomocí faktorové analýzy vlastnosti uspořádat. Nejdůležitější osobnostní vlastnosti, které byly takto odvozeny, tvoří pětifaktorovou strukturu popisu osobnosti.

Dispoziční přístup ke zkoumání pětifaktorového modelu překračuje rámec deskriptivní taxonomie a klade si za cíl vytvořit rysovou teorii vysvětlující vnitřní dynamiku, motivy a fungování osobnosti jako celku. Východiskem dispozičního přístupu ke zkoumání rysů není přirozený jazyk, ale položky osobnostních dotazníků, z nichž Costa a McCrae odvodili tři dimenze osobnosti: *neuroticismus*, *extraverzi* a *otevřenost vůči zkušenosti*. Doplnili je o dvě dimenze přejaté z lexikální linie výzkumu rysů a sestavili metody pro jejich měření v podobě NEO osobnostních inventářů. Poznatky z uplatňování NEO inventářů ve výzkumných studiích v různých zemích a u respondentů různého věku uplatnili při formulování pětifaktorové teorie osobnosti. Dispoziční přístup v bádání o pětifaktorovém modelu vychází z analýzy osobnostních dotazníků a souvisí s uplatňováním NEO inventářů. Proto je tento přístup nazýván dotazníkovým.

Ačkoliv lze hovořit o dvou pětifaktorových modelech, z nichž jeden byl odvozen z lexikálních analýz a druhý z analýz dotazníkových položek, jsou si podobné počtem i obsahem dimenzí. V NEO modelu je alternativně pojmenován lexikální faktor *emocionální stabilita*, který Costa a McCrae nazvali podle charakteristik spadajících do negativního pólu faktoru jako *neuroticismus*. Nejpodstatnější rozdíl mezi oběma modely spočívá v tom, že v rámci lexikální tradice je pátý faktor vymezen jako *intelekt*, *kultura* nebo *imaginace*, kdežto v NEO modelu je označen jako *otevřenost vůči zkušenosti*. Costa a McCrae jsou přesvědčeni, že *otevřenost vůči zkušenosti* je nejvýstižnějším pojmenováním psychologicky velmi široké a přitom velmi zásadní charakteristiky.

Pro pětifaktorovou strukturu popisu osobnosti odvozenou z lexikálních analýz zavedl Goldberg (1981) označení Big Five. McCrae a John (1992) zase navrhují pojmenování pěti faktorů podle prvních písmen jejich anglických názvů (Openness to Experience, Conscientiousness, Extraversion, Agreeableness, Neuroticism). Slovo OCEAN sice slouží také jako mnemotechnická pomůcka pro snadnější zapamatování anglických názvů jednotlivých faktorů, ale návrh vyvolává dojem, že si jsou jednotlivé faktory „velké pětky“ rovnocenné a stejně důležité, což lexikální výzkumy nepotvrzují. Norman (1963) seřadil faktory podle robustnosti a pro jejich označení užil římské číslice (I) *extraverze*, (II) *přívětivost*, (III) *svědomitost*, (IV) *emocionální stabilita*, (V) *kultura*. V tabulce 1 jsou uvedeny charakteristiky pěti faktorů osobnosti spolu s přidavnými jmény vystihujícími jednotlivé faktory.

Tabulka 1 Přehled charakteristik obsažených v pětifaktorovém modelu osobnosti

Jedinci skórující vysoko	Charakteristika pětifaktorového modelu	Jedinci skórující nízko
zvědavý originální tvořivý obrazotvorný inteligentní kultivovaný	O (V) <i>Openness to Experience/</i> <i>Otevřenost vůči zkušenosti</i> <i>Intelekt</i> <i>Kultura</i> Zjišťuje aktivní vyhledávání nových zkušeností, prožitků, toleranci neznámého.	<i>konvenční</i> <i>pragmatický</i> <i>realistický</i> <i>nepřizpůsobivý</i> <i>neinteligentní</i> <i>nevzdělaný</i>
spolehlivý pracovitý přesný pořádkumilovný zodpovědný pečlivý	C (III) <i>Conscientiousness/</i> <i>Svědomitost</i> Zjišťuje míru motivace a vytrvalosti na cíl zaměřeného chování. Odlišuje spolehlivé na sebe náročné lidi od těch, kteří jsou lhostejní a nedbalí.	<i>bezcílný</i> <i>nedbalý</i> <i>líný</i> <i>nesvědomitý</i> <i>chaotický</i> <i>nevyrvalý</i>
společenský aktivní povídavý družný průbojný smělý	E (I) <i>Extraversion/</i> <i>Extraverze</i> Zjišťuje kvantitu interpersonálních interakcí, úroveň aktivity a stimulace.	<i>uzavřený</i> <i>málomluvný</i> <i>plachý</i> <i>nesmělý</i> <i>samotářský</i> <i>tichý</i>
dobrosrdečný laskavý snášenlivý srdečný skromný smířlivý	A (II) <i>Agreeableness/</i> <i>Přívětivost</i> Zjišťuje kvalitu interpersonální orientace na kontinuu od soucitění po nepřátelskost v myšlenkách, pocitech i činech.	<i>panovačný</i> <i>útočný</i> <i>pomstychtivý</i> <i>bezcitný</i> <i>despotický</i> <i>konfliktní</i>
napjatý neklidný labilní nejistý vznětlivý popudlivý	N (IV) <i>Neuroticism/</i> <i>Neuroticismus</i> <i>Emocionální (ne)stabilita</i> Odlišuje jedince náchylné k psychickému vyčerpání a obtížně zvládající psychickou zátěž od jedinců vyrovnaných a odolných vůči psychickému vyčerpání.	<i>klidný</i> <i>uvolněný</i> <i>vyrovnaný</i> <i>stabilní</i> <i>sebejistý</i> <i>nezdolný</i>

U nás se výzkumu rysů systematicky věnovala Olga Kolaříková, která představila nejen práce významných rysových teoretiků – Gordona Allporta, Raymunda Cattella a Hanse Jürgena Eysencka, ale také výsledky vlastních výzkumů osobnostních rysů (Kolaříková, 1976; 1981; 1986; 2005). Klasifikací vlastností osobnosti se zabývali Tardy (1964), Souček (1958) nebo Jurovský (1954). O rysech a dispozičním přístupu ke studiu osobnosti se zmiňují také Balcar (1983), Nakonečný (1993), Mikšík (1999),

Výrost (2000) nebo Osecká (2000, 2001). Poznatky o pětifaktorovém modelu osobnosti však u nás dosud nebyly formou monografie publikovány.

Kolegové v zahraničí se obvykle věnují výhradně jedné linii bádání o pětifaktorovém modelu. Soustředí se na bádání v oblasti lexikálních výzkumů osobnostních deskriptorů (Goldberg, de Raad, Di Blas, Ashton, Saucier) nebo uplatňování NEO inventářů v různých kontextech (Costa, McCrae, Allik). V Psychologickém ústavu AV ČR, v. v. i., se od počátku 90. let minulého století systematicky věnujeme výzkumu rysů v rámci obou přístupů. Realizovali jsme reprezentativní výzkum struktury českých osobnostních deskriptorů – přídavných jmen a sloves (Hřebíčková, 1995, 1997) a paralelně jsme pracovali také s NEO osobnostními inventáři (Hřebíčková, Urbánek, 2001; Hřebíčková, 2004).

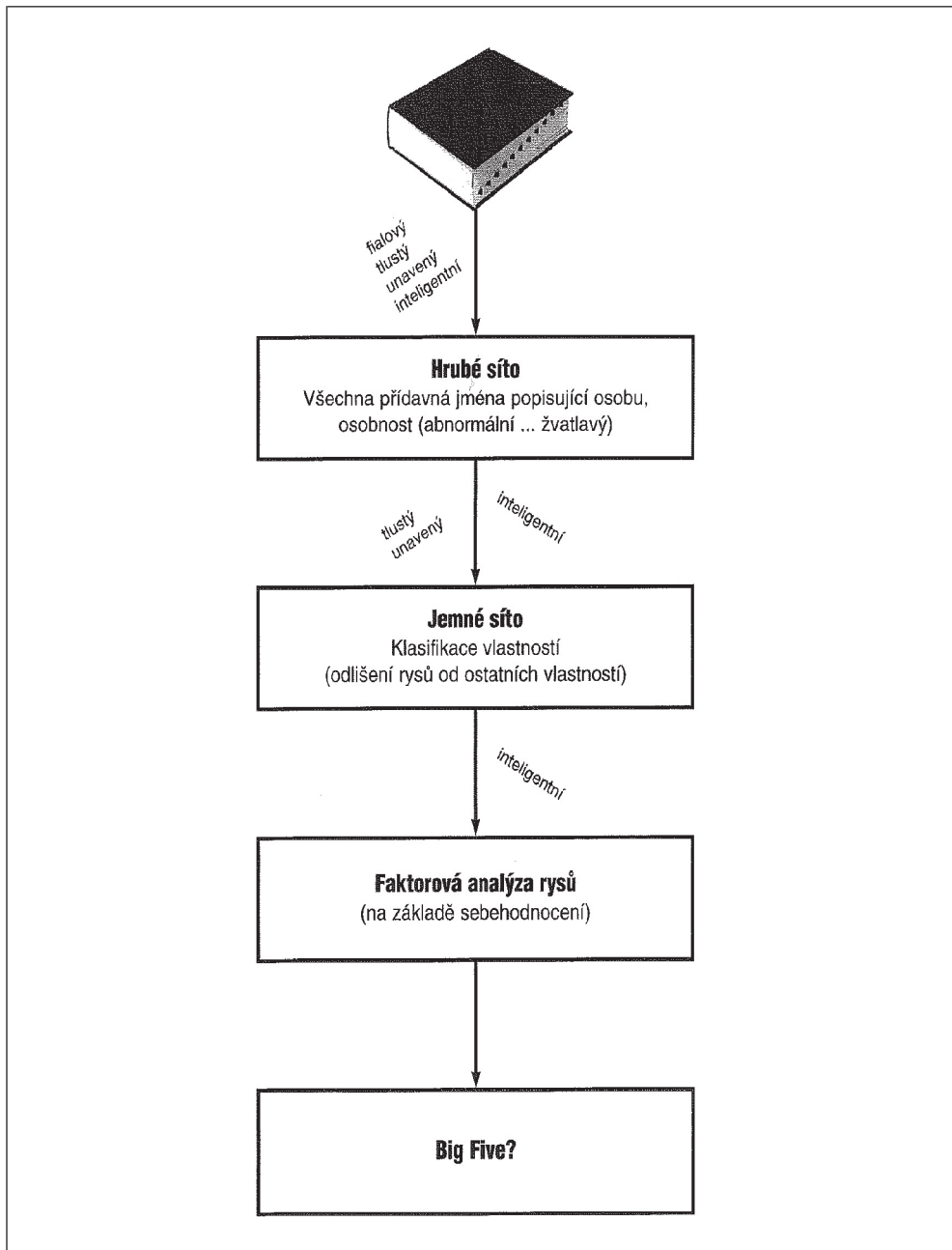
Tato monografie shrnuje poznatky o pětifaktorovém modelu osobnosti a představuje výsledky původních empirických studií, které našly uplatnění i v mezinárodním kontextu. Tvoří ji čtyři kapitoly. V první kapitole bude představen lexikální přístup ke zkoumání osobnosti. Druhá kapitola je věnována přehledu metod používaných při diagnostice pěti dimenzí osobnosti. Nejpodrobněji budou představeny NEO inventáře, které jsou k dispozici nejen pro použití ve výzkumných studiích, ale také pro diagnostiku vlastností osobnosti. V rámci dispozičního přístupu budou prezentovány výzkumy věnované shodě mezi posuzovateli při posuzování osobnostních vlastností. Uvedeme nejnovější poznatky o zkoumání stability a rodových odlišností osobnostních vlastností. Představíme nový směr v bádání o rysech – mezikulturní psychologii rysů související s uplatněním NEO inventářů v různých zemích na všech kontinentech. V kapitole věnované dispozičnímu přístupu budou prezentovány také teoretické perspektivy pětifaktorového modelu osobnosti. V závěrečné kapitole zmíníme možnosti uplatnění pětifaktorového modelu v pracovní, poradenské a klinické psychologii.

Pamatuji si na své vystoupení na Psychologických dnech v Olomouci v roce 1993, kde jsem poprvé představila pětifaktorový model osobnosti. V diskusi kolegové vyslovili nedůvěru vůči tomuto přístupu a neskrývali obavy z toho, že dominantní sovětskou psychologickou školu vystřídá nová západní pětifaktorová „ideologie“. Od té doby se mnohé změnilo. Intenzivní výzkumy v rámci obou přístupů k pětifaktorovému modelu přinesly výsledky, které významně posunuly bádání o rysech a vyústily ve formulování pětifaktorové teorie osobnosti, která pět obecných rysů osobnosti zasazuje do širšího kontextu. V rámci lexikální linie výzkumů se sice nadále diskutuje o počtu a obsahu nejvýznamnějších charakteristik vhodných k popisu osobnosti. Pětifaktorový model však i nadále zůstává pracovní hypotézou využitelnou při dalším bádání v oblasti struktury osobnostně relevantních termínů. Rozšíření zájmu o pětifaktorový model i jeho uplatnění v aplikovaných výzkumech napomohl mezinárodní projekt Personality Profiles across Cultures realizovaný ve více než padesáti zemích světa, v jehož rámci vznikly národní verze NEO inventářů. V současné době pětifaktorový model osobnosti usnadňuje komunikaci mezi psychology a NEO inventáře se uplatňují v pracovní a organizační psychologii, poradenství, klinické psychologii i psychopatologii.

1. LEXIKÁLNÍ PŘÍSTUP K PĚTIFAKTOROVÉMU MODELU OSOBNOSTI

Úvod kapitoly o lexikálním přístupu bude věnován historii bádání o pětifaktorovém modelu. V kapitolách 1.3.1 až 1.3.16 budou představeny výsledky reprezentativních lexikálních studií v šestnácti jazycích a budou zmíněny studie porovnávající národní pětifaktorové struktury z hlediska kvantitativního i kvalitativního (viz kapitoly 1.4 a 1.6). Představíme alternativní šesti a sedmifaktorovou strukturu (kapitola 1.5). Lexikální analýzy se sice soustřeďují převážně na uspořádání struktury osobnostně relevantních přídavných jmen, ale byly analyzovány i další slovní druhy. V kapitole 1.7 budou představeny reprezentativní taxonomie osobnostně relevantních podstatných jmen a sloves. Pětifaktorový model osobnosti je příkladem dimenzionálního taxonomického modelu. Pro uspořádání struktury rysů lze uplatnit rovněž kruhové uspořádání rysů, v němž jsou rysy definovány svou pozicí na osách tvořených dvěma nezávislými dimenzemi. O kruhovém uspořádání rysů pojednáme v kapitole 1.9.

Ve všech lexikálních studiích je prvním úkolem vytvoření co nejúplnějšího seznamu vlastností osobnosti, tedy přídavných jmen odlišujících chování a prožívání jedné osoby od chování a prožívání jiné osoby (viz schéma 1). Seznamy jsou konstruovány za použití slovníků příslušných jazyků sestavovaných generacemi lexikografů a obsahujících kodifikovanou formu jazyka (hrubé síto ve schématu 1). Seznam však v této fázi obsahuje značný počet přídavných jmen, která vyjadřují nejen stabilní rysy, ale také dočasné stavy nebo charakteristiky zevnějšku. V následující fázi je nutné za použití co nejobektivnějšího postupu výchozí seznam redukovat. K odlišení rysů (dispozic) od ostatních vlastností slouží buď klasifikační systém s jasně vymezenými a vzájemně rozlišenými kategoriemi, nebo se vlastnosti redukují na základě hodnocení jejich osobnostní relevance (hodnotí se, do jaké míry je vlastnost použitelná pro charakterizování osobnosti). V obou případech se na této fázi lexikálního projektu podílí větší počet nezávislých posuzovatelů (jemné síto ve schématu 1). Tímto způsobem z několika tisíc vlastností posuzovatelé vyberou několik set rysů. Obsáhlý výčet rysových deskriptorů však v tomto stavu stále nelze smysluplně interpretovat. Další redukci je třeba zjistit, zda vybrané rysy tvoří jednodušší strukturu. Vhodným nástrojem k tomu je statistická metoda v podobě faktorové analýzy. Získaný seznam několika set přídavných jmen se předloží několika stům osob, jejichž úkolem je na číselné stupnici zaznamenat, do jaké míry je každý z uvedených rysů vystihuje. Na základě takto provedeného sebehodnocení (popřípadě hodnocení jiné osoby, kterou posuzovatel dobře zná) pak faktorová analýza redukuje proměnné (v našem případě rysy vyjádřené přídavnými jmény) tak, že rysy seskupí do určitého počtu faktorů.

Schéma 1 Obvyklý postup při lexikálním výzkumu vlastností osobnosti (Hřebíčková, 1998)

1.1 HISTORIE PĚTIFAKTOROVÉHO MODELU

Na práci o obecném faktoru *intelligence* (Spearman, 1904) navázal Webb (1915), který analyzoval posouzení dvou skupin studentů učitelů. Studenti – výhradně muži – byli posuzováni podle 48 charakteristik vztahujících se k obecnému faktoru *intelligence* (*g*) a morálním charakteristikám. Webb odvodil podle očekávání faktor *g*, obsahující charakteristiky jako např. „Nevzdává úkoly“, „Je svědomitý“. Pojmenoval jej *vůle* a zavedl pro něj symbol *w* (z anglického *will*). Garnett o něco později (1919, podle Digmana, 1996) znovu analyzoval Webbova data a identifikoval v nich i třetí faktor *chytrost* (*Cleverness*), který odkazuje k faktoru *intelekt* nebo *otevřenost vůči zkušenosti* v pětifaktorovém modelu. Pokud se podíváme na charakteristiky, podle kterých Garnett faktor pojmenoval, pak zjistíme, že jeho *chytrost* je ve skutečnosti *extraverze* vyjádřená radostností, smyslem pro humor a vyhledáváním společnosti druhých. Digman (1996) poznamenává, že již v roce 1919 byly publikovány údaje o existenci tří obecných faktorů vyjadřujících individuální odlišnosti, později zaznamenaných v pětifaktorovém modelu osobnosti – *intelekt* (*g*), *svědomitost* (*w*), *extraverze* (*c*).

Poprvé se pětifaktorové řešení objevilo již ve 30. letech minulého století. Louis Thurstone ve svém vystoupení na setkání členů Americké psychologické asociace v roce 1934 přednesl referát o výsledcích faktorové analýzy 60 adjektiv běžně používaných k popisu osobnosti, podle nichž respondenti posuzovali své přátele. Odvodil pětifaktorové řešení, které nevyužil k zahájení výzkumů pětifaktorového modelu, ale zaměřil se na vývoj diagnostické metody (Thurstone Temperament Schedule). V polovině třicátých let se pozornost badatelů soustředila na vytváření osobnostních inventářů a dotazníků. Guilfordovi (Guilford, Guilford, 1936, podle Digmana, 1996) využili Thurstonovy výsledky faktorové analýzy a sestavili 36 dotazníkových položek (např. „Dotkne se vás hned všechno?“). Získali pětifaktorové řešení. Faktor S obsahoval sociální charakteristiky, faktor E emoce a M byl specifický faktor vztahující se k otázce „Jste muž?“. Další dva faktory byly obtížně interpretovatelné. První vyjadřoval senzitivitu k pocitům druhých, nedbalost v oblékání, impulzivitu a denní snění. Autoři pojmenovali faktor *rathymie* (R). Poslední faktor zahrnující intelektuální zájmy a přemýšlivost „Linking for Thinking“ je v podstatě aspektem *introverze*. Guilfordovi faktor pojmenovali T faktor. Z pohledu dnešního pětifaktorového modelu lze čtyři z pěti faktorů interpretovat jako *extraverzi* (S), *emocionální nestabilitu* (E), *nedostatek svědomitosti* (R, obsahující navíc charakteristiky nepřívětivosti) a *intelekt* (T). Ačkoli dotazník obsahoval položky odkazující k přívětivosti („Jste vnímavý k pocitům druhých?“) neobjevil se v jejich řešení tento faktor samostatně. O tři roky později Guilfordovi (1939, podle Digmana, 1996) rozšířili svoji analýzu o 89 dotazníkových položek, ale pouze 30 z nich bylo zahrnuto do analýzy. Získali devět faktorů (byla použita šikmá rotace), z nichž pět lze interpretovat takto: *deprese* (D), *rathymie* (R), *přemýšlivost* – „Linking for Thinking“ (LT), *plachost* (S), *myšlení* (T). Faktor *přívětivost* se opět neobjevil. V roce 1933 publikoval Cattell analýzu temperamentových rysů teoreticky nezávislých na charakteristikách obsažených v Spearmanově *g* faktoru. Použil 46 bipolárních posuzovacích škál, podle nichž 62 studentů (mužů) posuzovalo své spolužáky, se kterými se dobře znali. Každá bipolární škála

byla specifikována krátkým popisem. Například posuzovací škála *dobromyslný – zlomyslný* byla vymezena následovně:

<p><i>Dobromyslný:</i></p> <p>Štědrý, přejícný. Těší se z úspěchů druhých. Dobromyslný ve smyslu je připraven spíše dávat než brát. Nemusí být připraven pro hrdinské sebeobětování.</p>	<p><i>Zlomyslný:</i></p> <p>Krutý. Sarkasticky se směje. Shazuje druhé. Zajímá se o neúspěchy druhých a je jimi potěšen.</p>
--	--

Cattell (1933) stejně jako před ním Webb a Garnett identifikoval faktor *w*, vyjádřený charakteristikami *svědomitý – nespolehlivý, stálý – proměnlivý, vytrvalý – bez vůle*, které korespondují s faktorem *svědomitost* pětifaktorového modelu. Cattell rovněž navrhl pojmenovat Garnettův *c* faktor jako *živost* (Surgency) a zavedl další faktor *zralost* (*m – Maturity*) reprezentovaný charakteristikami *zralý – tvrdohlavý, dobromyslný – zlomyslný, laskavý – nepřívětivý* (indikátory dimenze *přívětivost* v pětifaktorovém modelu). Čtvrtý faktor reprezentovaly charakteristiky *emocionální – neemocionální, vyrovnaný – extrémní, objektivní – subjektivní, upřímný – uzavřený*, k nimž Cattell poznamenává, že jsou v klinické praxi spojovány s dobře přizpůsobivými nebo nepřizpůsobivými jedinci. Pokud bychom Cattellovy temperamentové rysy přidali k Spearmanovu *g* faktoru, pak bychom zaznamenali první náznak pětifaktorového modelu již na počátku třicátých let minulého století. Pokud srovnáme Cattellovo řešení s Thurstonovým, zjistíme, že Cattellovo bylo současněmu pětifaktorovému modelu blíže. Thurstone sice získal pětifaktorové řešení, ale obsah faktorů se od pětifaktorového modelu lišil.

Již ve třicátých letech minulého století byli tedy badatelé velmi blízko pětifaktorovému modelu. Garnett, Guilfordovi a Cattell se shodli v *extravezi*; Webb, Garnett, Cattell a Guilfordovi ve *svědomitosti*; Guilfordovi a Cattell v *emocionální stabilitě* a Webb, Garnett, Cattell a Guilfordovi v *intelektu*. Badatelé, kteří začali v psychologii používat faktorovou analýzu, usilovali o získání reprezentativního souboru individuálních odlišností. Inspirovali se lexikálním přístupem, v jehož rámci je přirozený jazyk zdrojem individuálních odlišností.

Je zřejmé, že psychologická analýza osobnostních deskriptorů obsažených v přirozeném jazyce má v psychologii osobnosti dlouholetou tradici. Galton (1884) byl prvním, kdo pracoval se slovníkem a shromáždil asi 1000 osobnostních deskriptorů. Zformuloval teoretický předpoklad pro lexikální výzkumy, obsahující tvrzení, že všechny významné individuální odlišnosti jsou zahrnuty v běžně užívaném jazyce (také Klages, 1926). Předpoklad, z něhož vychází lexikální přístup ke zkoumání osobnosti, je znám jako obecná lexikální hypotéza.

Lexikální hypotézou se inspirovala Francizka Baumgartenová (1933), která sestavila seznam 4000 německých slov popisujících „vnitřní stavy“. Slova vybírala ze dvou slovníků a z publikací německých charakterologů. Baumgartenová vytřídila

pouze slova, která byla podle jejího vlastního názoru nejfrekventovanější. Seznam obsahoval 941 přídavných jmen popisujících osobnost a 688 podstatných jmen. Seznam Baumgartenové podnítil Allporta a Odberta k sestavení seznamu osobnostně relevantních slov v angličtině a dal impuls dalším taxonomickým výzkumům.

V roce 1936 publikovali Allport a Odbert seznam osobnostně relevantních slov vybraných z Websterova slovníku z roku 1925. Ze slovníku vybírali osobnostně relevantní slova odlišující chování jednoho člověka od chování člověka druhého. Preferovali přídavná jména a jmenný tvar sloves před podstatnými jmény, která zařazovali do seznamu pouze tehdy, pokud se jejich význam v seznamu nereflektoval ve formě přídavného jména či jmenného tvaru slovesa. K seznamu přidali běžně používaná slova, která neobsahoval Websterův slovník, a sestavili seznam 18 000 slov. Slova roztrídili do čtyř kategorií. První kategorie obsahovala 4504 slov popisujících osobnostní rysy, které Allport a Odbert definují jako „generalizované a personalizované determinující tendence, tj. konzistentní a stabilní módy individuálního přizpůsobení se prostředí“ (1936, s. 26). Do druhé kategorie zahrnuli slova popisující dočasné charakteristiky nebo aktivity (4541 slov; nejčastěji jsou zde zastoupeny jmenné tvary sloves). Třetí kategorie obsahovala 5226 slov „vyjadřujících úsudky o sociálním chování a charakteru osob nebo o jejich vlivu na jiné“ (1936, s. 27). Čtvrtá, tzv. smíšená kategorie zahrnovala 3682 slov a členila se do čtyř subkategorií (metaforická a nejasná slova, slova vysvětlující chování, slova popisující fyzické kvality, slova vyjadřující schopnosti a talent). Autoři si uvědomovali omezenost svého taxonomického systému a sami poznamenávají, že některé termíny je možné zařadit do více než jedné kategorie. Pokusili se původní seznam revidovat a každému ze tří nezávislých posuzovatelů přidělili „favorizovanou kategorii“, do níž měli posuzovatelé zařadit více termínů než do ostatních kategorií. Celková shoda pro 300 reprezentativních vytríděných slov ve všech čtyřech kategoriích byla 47 %.

Raymond B. Cattell: Mendělejev v psychologii

Raymond B. Cattell začal původně studovat chemii. Odtud pravděpodobně pramení jeho snaha klasifikovat vlastnosti osobnosti. Použil Allportův a Odbertův seznam rysových termínů jako výchozí materiál pro vytvoření taxonomického systému rysů. Od Allporta a Odberta převzal první kategorii rysových osobnostně relevantních termínů a připojil přibližně 100 termínů z kategorie „dočasných stavů“ (Cattell, 1943a). Prvním úkolem bylo provést sémantickou redukci Allportova a Odbertova seznamu, kterou zahájil tříděním synonym pod klíčové slovo. Třídění prováděli dva posuzovatelé – Cattell a student literatury. Oba dospěli prakticky k identickému seznamu synonym (v počtu přibližně 200). Z literatury není jasné, jaké kritérium Cattell použil pro definování synonyma. Podle počtu synonymických shluků však můžeme usuzovat, že použil více kritérií. Poté ke každému shluku připojil podle svého vlastního úsudku protikladný termín. Opět je velmi diskutabilní, jak by antonyma přiřazoval jiný posuzovatel. Pro přibližně 25 slovních tříd (shluků) nenašel protikladný termín. Rysy, které postihují dynamiku chování a schopností, považoval za unipolární, měnící se svou intenzitou, proto taková slova ponechal bez protikladu. Seskupení termínů do antonymických párů eliminovalo a roztrídilo přibližně 4500 slov do 160 bipolárních shluků. Cattell vytrídil třináct slov z každého shluku a udělal z těchto slov slova

klíčová. Tímto postupem eliminoval více než polovinu slov z původního Allportova a Odbertova seznamu. Vyloučil rovněž slova s předponami, obsahující slovní základ kořenového slova, které se již v seznamu vyskytovalo. Navíc vyloučil řídce se vyskytující, zastaralá a cizí slova. Po prostudování tehdejších typologických studií a studií uplatňujících faktorovou analýzu zjistil, že v jeho shlukcích jsou opomínuta slova, která se vztahují k neurotickým a psychotickým poruchám a slova popisující zájmy a schopnosti. Připojil proto k původním 160 bipolárním shlukům jedenáct nových, odvozených z psychologické literatury. Konečný seznam rysů obsahoval 171 rysových kategorií (Cattell, 1946, 219–232). V tehdejší době byl i redukovaný seznam 171 rysových kategorií stále příliš dlouhý pro faktorovou analýzu, a proto Cattell pokračoval v jeho empirické redukci. Konečný soubor obsahoval 67 „empirických“ shluků (Cattell, 1943a, b). Angleitner se spolupracovníky (1990) pochybují o objektivitě Cattellova postupu a nejsou přesvědčeni o tom, že by se stejné řešení mohlo potvrdit i v opakovaných analýzách. Cattell (1945a) provedl později další redukci svého shlukového řešení na základě dvanácti ratingových studií jiných autorů. Redukoval 67 „empirických“ shluků na 58 shluků, které byly potvrzeny i v ostatních studiích, a eliminoval šest nejméně reliabilních shluků. Cattell (1945a, 71–74) publikoval 35 rysových shluků, z nichž každý obsahoval 6–12 rysů. Na základě seznamu 35 proměnných již mohl Cattell realizovat svůj stanovený cíl – identifikovat nejvýznamnější dimenze osobnosti reprezentované v jazyce. V první studii použil třináct skupin po šestnácti mužích. V každé skupině bylo šestnáct respondentů posouzeno podle 35 proměnných dvěma posuzovateli; 35 proměnných koreloval v každé skupině a na základě faktorové analýzy odvodil 12 faktorů, které byly použity jako základ pro jeho teorii a pro měření osobnosti. V jiné studii (Cattell, 1947), již se opět účastnili pouze muži, se devět z jedenácti získaných faktorů shodovalo s faktory z předchozí studie. Ve třetí studii (Cattell, 1948), které se účastnily pouze ženy, získal jedenáct faktorů, z nichž některé byly obdobné jako v předchozí „mužské studii“, jiné byly nové. Podle reanalýzy, kterou provedli John Digman a Naomi Takemoto-Chocková (1981), jsou výsledky třetí studie ve shodě se současnou verzí pětifaktorové struktury s optimálním pětifaktorovým řešením. Čtyři faktory odpovídají faktorům z Cattellovy úplně první „temperamentové“ studie, pátý odpovídá faktoru *otevřenost vůči zkušenosti*, jak jej vymezil Costa a McCrae (1985). Cattell shrnul výsledky všech tří dílčích studií a na jejich základě vytvořil dotazník 16 PF (Sixteen Personality Factors Questionnaire). Cattellova šířka zájmů a jeho vynaložené úsilí je obdivuhodné. Měl velký vliv na vývoj nových technik faktorové analýzy, jeho práce probíhaly v mezinárodním kontextu a jeho teorie osobnosti je podložena empirickými výzkumy tak, jako žádná jiná (Wiggins, 1984). Mnoho psychologů však Cattellovo dílo ignoruje. Kritizují validitu používaných metod a poukazují na to, že faktorů osobnosti odvodil příliš mnoho (viz kapitola Následovníci). Stejně jako Eysenck akceptoval převážně své vlastní výsledky a podceňoval výsledky jiných (Pervin, 1993). Digman a Takemoto-Chocková (1981) se domnívají, že podle současných standardů bylo extrahováno příliš mnoho faktorů. Ve třetí „ženské“ studii by podle jejich názoru bylo optimální pět až šesti-faktorové řešení. Některé z Cattellových faktorů nejsou jasně definovány. Například v L faktoru v první studii má jedna charakteristika faktorový náboj 0,22 a ostatní charakteristiky v tomto faktoru mají faktorové náboje v rozmezí od 0,16 do 0,19. Cattell sice později (1950) uvedl, že pouze šest faktorů se objevilo v jeho studiích opakova-